

Зденек Урбан

ЧЕТИРИ НАУЧНИ СРЕЩИ С ТЪРНОВО

Уважаеми г-н Ректор, колеги и колежки, дами и господа,

Моля, разрешете ми най-напред сърдечно да благодаря на всички вас — особено на вашия Академически съвет, на ректора доц. Вл. Попов, на декана на Филологическия факултет доц. Ст. Буров и на членовете на Катедрата по българска литература начело с нейния ръководител проф. Ив. Радев — за голямата чест, която ми беше оказана от вашия университет. Схващам този акт като признание не само за моята научна и педагогическа дейност, но преди всичко като признание на работата на цялата пражка българистична школа. На онази школа, чиито основи бяха положени от Йозеф Добровски, Павел Йосиф Шафарик и Франтишек Ладислав Челаковски; към която по-късно, още през XIX в., принадлежаха Константин Иречек, Франтишек Пастърнек и Иржи Поливка, а през нашето столетие учени със световна известност, преди всичко Ян Махал, Милош Вайнгарт, Франк Волман, Богуслав Хавранек, Йозеф Пата и днешният старейшина на чешката българистика — 83-годишният Карел Хоралек. И моята генерация се стреми — според своите сили и способности — да бъде поне отчасти достойна за тази забележителна традиция.

Ще се опитам да припомня накратко четирите основни момента, които намират отражение в научното ми отношение към Велико Търново.

Досега съм бил във вашия град само веднъж — един-единствен следобед през втората половина на петдесетте години. Градът остави незабравими впечатления у мене не само с изгледа си, който според мене му отрежда почетно място сред най-пленителните градове на Европейския югоизток и го поставя редом с италианските градове. Отчасти бях подготвен за тази среща от тогавашното си изследване върху творчеството на Ем. Станев; от друга страна, по щастливо стечение на обстоятелствата мой "екскурзовод" по търновските исторически забележителности беше проф. П. Динеков — изключително компетентен специалист, който още от 1947 г., когато следвах в Софийския университет, беше и си остана един от моите най-знаменити учители. Най-вече по негова заслуга схванах редица вътрешни — често скрити за чужденеца — феномени на търновската действителност от миналото и настоящето, тяхната същност и значение.

Посещението в Търново и запознаването ми с неговата атмосфера още повече засилиха интереса ми към Ем. Станев, за чието творчество по-късно неколккратно писах, а от което също и превеждах. Убеден съм, че психическата спойка на този автор с родното му Търново и с неговия природен, обществен и

културен фон е силна и се проектира често в творби, които всъщност са локализирани другаде, а не са еднозначно пространствено фиксирани, както е в "Крадецът на праскови". Като се започне от отношението към природата и анимализма и се стигне до онова на пръв поглед изненадващо дирене на истината за съвременния човек посредством духовния и етнически-религиозния свят на хората от средновековието.

Изследването за влиянието на чешкото учебно дело при формирането на българската интелигенция през Възраждането е вторият момент, свързан с Търново, който се откроява в съзнанието ми. Преди 1878 г. в Чехия и Моравия (в градовете Прага, Табор, Писек, Мнелник, Храдец Кралове, Пилзен, Бърно, Оломоуц и др.) са учили по-дълго или по-кратко време доста млади българи — засега са известни над 300. Някои от тях по-късно стават забележителни специалисти. Сред тях, донякъде наслуки, ще споменем напр. Хр. Сичан-Николов, И. В. Шопов, К. Д. Петкович, С. В. Филаретов, Т. С. Икономов, В. Д. Стоянов, К. П. Павлов, А. А. Кънчев, П. И. Берковски, И. Т. Драсов, М. Л. Георгиев, А. Т. Илиев, А. В. Захиров. Влиянието на тези младежи е многократно по-голямо не само поради обстоятелството, че мнозина от тях след завръщането си в България стават учители, но и поради факта, че активно сътрудничат на периодичния печат (някои още по време на пребиваването си в Чехия). В приятелското обкръжение на ръководни дейци, свързани с българските възрожденски и освободителни борби, откриваме редица талантливи чешки възпитаници — напр. във връзка с П. Берон са били Стоянов и Павлов, с П. Р. Славейков — Илиев, Д. Марков-Хаджидечев, с Хр. Ботев — Драсов, Б. И. Горанов, сестрите М. И. Горанова и Е. И. Горанова. Известно е, че и Ботев се е стремил да отиде да следва в Чехия, където (в Табор) е учел по-малкият му брат Стефан.

Приносът на обучението в Чехия за квалифицирането на българите според мене несправедливо се забравя. От онези, които са се родили и по-късно са работили в Търново, това особено важи за Тодор Николов Шишков (1833—1896 г.). През 1865—1866 г. той е следвал в Пражкия университет (където е бил изпратен от П. Берон след следването си в Париж), но това не е отбелязано дори в публикацията "Бележити търновци" (София, 1985, с. 183). Истина е, че пребиваването в Прага е значително по-кратко от следването му в Париж, тъй като Шишков е бил заподозрян от австрийската полиция в нелегална антиурска дейност и в "славянско интригантство", вследствие на което е бил арестуван и след разпитите — преждевременно, против волята му — експулсиран от Австрия. Ето защо — поне доколкото е известно — Шишков не е успял да осъществи част от плана си, който е бил свързан с подготвянето на разширен българо-немско-френско-чешки вариант на неговия ръкопис "Българо-френски разговори". Останалата част от задачата си обаче той е съумял да изпълни. Научил е сравнително добре чешки, за което свидетелствуват отговорите му на разпитите пред полицейските органи, както и честото използване на чешки източници в неговите бъдещи учебници по математика, а отчасти и в учебниците му по български език и история. Шишков е бил запознат с организацията на чешкото учебно дело

и неведнъж черпи от нейния опит при своите разсъждения по педагогически въпроси. В това отношение е показателен и фактът, че като директор на училище е канел в педагогическите колективи и чехи (напр. Ярослав Емлер и др.).

Третата ми среща с Търново е свързана с отгласа на освобождението на България през 1877—1878 г. в чешката литература, който е наистина необикновено силен, отразен в разнообразни в жанрово отношение творби — лирическа и епическа поезия, фейлетони, очерци, разкази, романи, дори литература за деца. Като червена нишка изпъква симпатията на чешката общественост (по това време вече значително диференцирана по политически възгледи) към раждащата се българска свобода, която е била схващана като едно от предзнаменованията за бъдещата чешка държавна независимост. Характерно е (и то без каквото и да е преувеличение!), че в онази епоха не е имало бележит чешки писател, който да не е включил по един или друг начин в своето творчество събитията в България. Действително понякога става дума само за отделно, откъслечно споменаване, но съвсем не са изолирани и творби, чийто сюжет е свързан изцяло с проблематиката на съвременна България и с нейното неотдавнашно горчиво минало.

Във връзка с Търново би следвало най-напред поне да споменем двата романа на Сервац Хелер ("Роман на бойното поле", "Евгения Ивановна"). Това не са творби с най-високо качество в художествено отношение. В тях дразни неорганичното преплитане на чисто документалното с наивни образи на демонични жени и свързаните с тях любовни и шпионски мотиви. Фактически въздействието на двата романа се ограничава само в страниците, отразяващи гледната точка на журналиста документалист, пишещ от предната фронтова линия. Като постоянен кореспондент на в. "Народни листи" той поднася свежо, автентично и правдиво свидетелство за протичането на боевете. Припомням това и защото Хелер е единственият неруски автор, отразил освобождаването на Търново, и то несъмнено с много ценни подробности, които не са известни от други източници.

Сполучлив в художествено отношение обаче е поздравът към освободения град от писателя Ян Неруда. Той чествува това освобождение, емоционално преразказвайки вълнуваща легенда, пренесена от българи, следващи в Чехия, а също в немски- и френскиговорещи страни. Легендата е за търновските камбани, които при завземането на града от турците преди стотици години били закопани в земята, но очаквали времето, когато гласът им отново ще зазвучи над свободна България. И Неруда — познавач на редица чуждестранни легенди с подобен характер — добавил: "Четиристотин години лежали там. Вестта за тях се предавала от поколение на поколение — тайна, непроницаема, пазена с най-вярна любов. И ние бяхме чували и чели за тази вест, но я смятахме за поетично предание — от онези митове, които навсякъде кръжат около гробовете и са единствената приспивна песен за изстребвания народ. И ето, дошъл освободителят — и изведнъж тайнственото рухо на четиривековната мътва се смъкнало; духовете пазители се отдръпнали от съкровището, треперещите ръце на българина се впили в свещените камбани, изнесли ги до кубето на храма и за първи път след четиристотин

години отново пеели българските камбани, пеели химн за приближаващия се спасител. Какво ли им е било на сърцето на тези камбани, когато за първи път е забило отново? И какво ли е било в този момент на сърцето на българина? И има ли по-висша поезия от тази?"

Моята четвърта научна среща с Търново е свързана с неизвестен досега текст за вълшебната лампа*. Първоначалната редакция на текста е била публикувана, доколкото успях да установя (не е изключено да е имало и малко по-старо издание), през 1838 г., и то под формата на така наречените книжки с народни четива. Отнася се за печатни брошурки, които обикновено са се продавали по пазари, панаири и манастирски събори. Вероятно по едно и също време са излезли чешко издание под названието "Вълшебната лампа" и немско издание, текстуално близко до него, озаглавено "Bulgarisches Mädchen" ("Българското момиче"). От съдържанието, в което се акцентува върху чешки реалии, може да се съди, че анонимният или скрит под редица неясни псевдоними автор положително не е бил прост записвач на устно разпространяван вариант и че е бил или чех, или симпатизант на Чехия. Книжките с народни четива понякога претърпявали по няколко издания (нещо обичайно за поредици от посочения тип по онова време), а в единични случаи се е стигало и до препечатването им в старите календари (алманаси).

Разказваната в текста случка е означена като народна легенда, което според мене трябва да се смята за мистификация. Анализът ясно показва, че става въпрос за псевдолегенда, за фолклоризъм, т. е. за използване на фолклорни елементи за създаване на полународна литература (в смисъла на нем. *Populärliteratur*). Фолклорните моменти са съвсем явни, макар че главният от тях — мотивът за вълшебната (Аладиновата) лампа, в края до известна степен е изместен в сравнение с познатите ни концепции да се акцентува изключително върху отмищението. При интерпретирането на мотива за пиенето на наздравница от човешки череп отчасти се колебаем. Разбира се, може да се отнася за отглас от старинни легенди с ориенталски произход, но не би могла да се изключи и директна връзка с реално съществуващата традиция, появила се в България след победата на хан Крум над византийския император Никифор I през 811 г. Още повече че останалите исторически събития в текста — включително датирането на началото на кръстоносния поход, пребиваването в търновския царски двор, където тогава Иван Асен II е сключвал брак с дъщерята на унгарския крал Андрей II, участието на чешки благородник в тази сватба, та дори и включените намеци (на Асел) за браковете на някои български боляри с жени от Седмиградско, където християнството все още не се е било утвърдило стабилно — са чак учудващо правдиви. Освен това самата атмосфера, характеризираща се със стихване на сблъсъците между християнство и езичество, не е в разрез с действителността нито в

* Читателят може да се запознае с текста на *Kouzelná lampa* (Вълшебната лампа) във великолепно издание на Зденек Урбан *Století českého kalendáře*, Praha, 1987, с. 149—152 (Бел. ред.).

България, нито в тогавашните чешки земи.

И така стигаме до два въпроса, на които засега все още не може да се даде задоволителен отговор. Кой е могъл — през 1838 година! — да бъде автор на тази псевдолегенда? И от какви исторически извори е черпил?

И двата възможни отговора на първия въпрос не са особено убедителни. Засега може да се разсъждава само за двама автори: за Йозеф Якуб Мали (1811—1885 г.) и за словака Павел Йозеф Шафарик (1795—1861 г.). Става дума обаче за много несигурни хипотези. Мали е всестранно образован, много интензивно публикува по въпроси от различни области, но да бъдем предпазливи спрямо неговото авторство ни кара фактът, че той е ориентиран повече или към чисто чешка, или към западноевропейска и американска проблематика, отколкото към славянска. Освен това в творчеството му, което е известно, никъде не срещаме дори намек за интерес към България. У Шафарик напротив, връзката с българската проблематика е очевидна. В полза на тази алтернатива привидно говорят и няколко негови мистификации, които не са отминали и областта на българистиката. (Срв. така наречените старобългарски песни в "Славянска етнография", привидно от ръкопис от края на XIVв., но неопределен точно; откриваме ги в "Ходошския сборник" сред преводи на пророчествата на Лъв Мъдри на старосръбски език с ресавски правопис; Шафарик е нанесъл езикови поправки и ги е разчленил на стихове.) Само че при Шафарик по принцип става въпрос за дребни мистификации, тясно свързани с неговата професионална дейност и с теоретичните му изводи. Във "Вълшебната лампа" тези причини отпадат. Известна роля евентуално може да са изиграли непрекъснатите финансови затруднения, в които се е намирал изследвачът (в повечето случаи книжките с народни четива са носели сравнително големи хонорари). Все пак да се предполага подобна "практичност" у Шафарик, буквално затынал в научните си проблеми, е трудно защитима теза.

Дори този забележителен познавач — а още по-малко който и да е друг — трудно би могъл да се справи поне без един източник, неизвестен днес. Историческите слависти тогава положително вече са знаели доста за българското минало, а нужно е също да се вземе предвид, че псевдоповестите са могли да черпят от още непотвърдени хипотези. Ако впоследствие времето докажело правотата им, лесно се създава измамното впечатление, че едни или други факти са били вече известни. Все пак в дадения случай е доста правдоподобно съществуването на източник (или източници) за тогавашната информация, който е недостъпен за днешните изследвачи. Възможните чешки, немски и унгарски извори бяха проверени в значителна степен, но без резултат, което, разбира се, не ни освобождава от задължението да продължаваме да търсим, тъй като съдбата на много ръкописи не е лесно установима, а и съвременната им регистрация далеч не е свършена. Решително обаче не бива да се елиминира възможността, че ключ за обяснението би могла да предостави и неизвестна досега българска хроника — може би именно така нареченият "Търновски летопис", чието съществуване

науката предполага повече от сто години. Затова нека приемем "Вълшебната лампа" не само като интересен и сравнително сполучлив в художествено отношение ранен романтичен разказ от възрожденската епоха, не само като едно от първите свидетелства за притегателната сила на българската тематика в чешкото литературно творчество, но и като стимул за по-нататъшно изследване.

Благодаря ви за вниманието.

Превела от чешки език
Цветана Карастойчева